

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ПІВТОРАК Олександр Іванович

УДК 321.7

**СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ
І ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова Міністерства транспорту і зв'язку України.

Науковий керівник – доктор політичних наук, професор
СІЛЕНКО Алла Олексіївна,
Одеська національна академія зв'язку
ім. О.С. Попова,
проректор з навчальної та виховної роботи

Офіційні опоненти – доктор соціологічних наук, професор
ОНЩУК Віталій Михайлович,
Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова,
завідувач кафедри соціології;

кандидат політичних наук
КРУПНИК Андрій Семенович,
Одеський регіональний інститут державного
управління Національної академії державного
управління при Президентові України,
доцент кафедри державного управління і
місцевого самоврядування

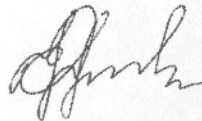
Провідна установа – Інститут політичних та етнонаціональних
досліджень НАН України, відділ теоретичних і
прикладних досліджень політології, м. Київ

Захист відбудеться 28 жовтня 2005 року о 15⁰⁰ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.02 в Одеській
національній юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул.
Піонерська, 2, ауд. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської
національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул.
Піонерська, 2.

Автореферат розісланий "22" вересня 2005 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Сфтені Н.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обумовлена тим, що уже 15 років Україна знаходиться в процесі глибоких політичних і соціально-економічних перетворень. Ці перетворення не просто були контекстом життя суспільства, але і стали головним предметом його зусиль. У їх ході було зруйновано багато інститутів, що не витримали перевірки часом, і створено нові суспільні інститути. Реальним результатом неефективної інституціональної політики в багатьох випадках виявилася не декларована оптимізація соціальних інститутів, а перекручування інституціональної структури суспільства.

На початковому етапі процесу реформування інститутів влади і управління України моделлю для ініціаторів перетворень виступали високорозвинені країни Заходу. Було цілком природно звертання до досвіду держав, де в основному знайшли своє вирішення багато проблем, які з великою гостротою стоять перед українським суспільством (такі, наприклад, як створення ефективної моделі державного управління, що діє на базі демократичних принципів). Однак труднощі переходу до демократії, що виявилися, стали причиною появи в українському суспільстві скептицизму відносно досвіду, що ще недавно служив еталоном.

Центральними проблемами демократизації в пост-СРСР є політична конкуренція і становлення формальних інститутів. Вивчення цих аспектів пострадянської політики – і в Україні, і на Заході – знаходиться поки на початковій стадії аналізу емпірики з метою підтвердження і/чи спростування існуючих теорій (релевантність яких стосовно пост-СРСР часом викликає сумнів). Очевидно, що наступні кроки з переосмислення теорій вимагають і інших підходів до вивчення практики пострадянського розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження пов'язаний з розробкою планової наукової теми "Соціально-політичні і правові аспекти модернізації українського суспільства" (№ держреєстрації 0103Y004502), що здійснюється кафедрою політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С.Попова (2003-2008), одним з виконавців якої є дисертант.

Метою дисертації є аналіз і узагальнення досвіду становлення і функціонування демократичних інститутів у перехідних суспільствах, виявлення специфіки українського демократичного транзиту.

Досягнення мети дисертаційного дослідження реалізується через розв'язання таких основних завдань:

- проаналізувати ступінь розробки проблеми в науковій літературі;
- розглянути основні теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми становлення демократичних інститутів у перехідних суспільствах;
- виявити особливості інституціональних змін транзитивного типу;

- проаналізувати труднощі і протиріччя демократичного транзиту в поствантитарних країнах;
- з'ясувати причини падіння ефективності діючих політичних інститутів у перехідних країнах;
- дослідити перспективи трансформації політичних інститутів у сучасній Україні з позицій неінституціонального підходу.

Об'єкт дослідження - процес змін і трансформацій політичних інститутів у країнах, що істотно відрізняються за своїм рівнем розвитку і характером завдань, що стоять перед суспільством (Україна, інші країни СНД, країни Східної Європи, Західної Європи)

Предмет дослідження – становлення демократичних інститутів і особливості їх функціонування в умовах реформування перехідних суспільств.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено інституціональний підхід, що полягає у виборі аналогічних інститутів як об'єктів для зіставлення, визначення їх нормативного стану і, отже, розходжень чи схожості. Даний підхід використовувався автором при дослідженні інституціональної структури демократичної політичної системи. Системний підхід дозволив розглянути демократичну політичну систему як цілісний, складно упорядкований організм, що знаходиться в безупинній взаємодії з навколишнім середовищем через вхід (сприймаючий вимоги громадян, їхню підтримку чи несхвалення) і вихід (прийняті політичні рішення і дії) системи. Структурно-функціональний підхід застосовувався при розгляді демократичної політичної системи, що володіє складною структурою, кожний інститут якої має визначене призначення і виконує специфічні функції (ролі), спрямовані на задоволення відповідних потреб системи. Порівняльний аналіз використовувався при зіставленні однотипних політичних систем, різних способів реалізації тих самих функцій з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки, пошук найбільш ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдань. Політико-культурний підхід дозволив дисертанту визначити, чому однакові за своєю формою політичні інститути діють неоднаково в різних країнах або ж в силу яких причин ті чи інші інститути виявляються дієздатними в одних країнах і зовсім неприйнятними в інших.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі сутності, змісту, механізмів дії і напрямків практичної реалізації процесу становлення і функціонування демократичних інститутів в умовах політичної трансформації перехідних суспільств. У рамках здійсненого автором дослідження отримані результати, що відрізняються науковою новизною.

Аргументовано, що коли система демократичних інститутів, яка виникла в інших умовах і опирається на іншу систему політичної міфології, пристосовується до чужого для неї політичного середовища, то в цьому випадку сутність інститутів зазнає якісних змін. Тому даний процес являє

собою не стільки запозичення, скільки внутрішню інновацію, становлення принципово нової політичної структури. Однак, у переважній більшості поставторитарні країни цілком реалізували свій потенціал інституціональних трансформацій, внаслідок яких нові політичні системи, що виникають на місці колишніх авторитарних систем (незважаючи на наявність у них однакових інституціональних ознак демократичного устрою), перетворюються в системи, які відрізняються одна від одної, і від систем, де спочатку виникли класичні зразки демократії. Хоч це не виключає можливості їхніх подальших змін. Але в цьому випадку мова вже буде йти не про "транзит", а про еволюцію, властиву будь-якому суспільству.

Показано, що старі і нові політичні інститути діють паралельно і суперечать один одному. Залишаючись неефективною, така конфігурація інститутів здатна підтримувати політичну стабільність і зберігатися досить довго. В умовах соціально-економічної чи іншої кризи ресурсна база влади скорочується, що приводить до дестабілізації і відторгнення імпортованих інститутів. За умови конгруентності можливий варіант, при якому нові інститути не будуть відірвані, і виникне тенденція до конвергенції. Найбільш імовірними варто вважати наступні шляхи розвитку: нові формальні інститути спочатку стають фасадом, за яким знаходяться традиційні неформальні практики, але починається поступова, повільна конвергенція через "синтез" традиційних і імпортованих інститутів. При цьому змінюються не тільки неформальні, але і формальні норми, що адаптуються, пристосовуються до нового для них цивілізованого середовища. Класичний приклад - країни Східної Азії (Японія, Корея і т.д.), де демократія працює за принципами, що відрізняються від західних, "синтезу" не відбувається, і формальні інститути досить довго залишаються лише фасадом. Через деякий час, по мірі того, як накопичуються інкрементні зміни в неформальних практиках, виникає перспектива "справжньої демократизації". Можна припустити, що такий варіант починає реалізовуватися в країнах Латинської Америки.

Обґрунтовано залежність ефективності інституціональної трансформації від траєкторії інституціонального розвитку. Показано, що поняття "інституціональна трансформація" не тотожне ефективності інститутів. Ефективною можна вважати таку трансформацію, внаслідок якої відбувається конвергенція імпортованих формальних інститутів і неформальних практик. Процес конвергенції може протікати дуже довго і суперечливо, але в будь-якому випадку він сприяє інституціональному розвитку. І навпаки, якщо конвергенції не відбувається, інституціональний розвиток заходить у безвихідь, нові інститути відторгаються. Це означає, що трансформація неефективна.

Виявлено, що слабкість інституціонального дизайну й інституціонального будівництва, недосконалі політичні інститути

характерні не тільки для посткомуністичних країн, але і для "нових демократій" в цілому. Однак проблема полягає в тому, що самі по собі політичні інститути, навіть якщо вони відповідають оптимальній демократичній схемі, ще не є гарантією успіху демократизації. Стабільна і консолідована демократія має не тільки інституціональну базу; крім процедур, вона повинна спиратися на визначений структурний фундамент, на підкріплюючу її соціально-економічну систему й укорінені в суспільстві норми і цінності демократичного громадянства, тобто особливого роду соціальний капітал.

Виявлено особливості інституціональної структури транзитивного типу. Її жорстко фіксовані елементи – інститути, як правило, відповідають вимогам ефективності на коротких тимчасових етапах, після чого в їх діяльності починаються дисфункції. Визначено детермінуючі фактори інституціональних змін: об'єктивні фактори (економічний попит, невідповідність інституціональної системи суспільним цінностям, структурно-функціональна неефективність самих інститутів і т.д.); суб'єктивні фактори (зацікавленість в інституціональних змінах правлячих груп, еліти, що може носити як об'єктивно історичний, так і волюнтаристський, а іноді і своєкорисливий характер); сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів (вимушені дії властимущих під тиском конфліктної, вибухонебезпечної ситуації в суспільстві).

Показано, що особливістю України є те, що рушійною силою інституціональних перетворень виступають держава і політична еліта. Реальна ж можливість держави змінювати існуючі формальні інститути, пов'язана з двома головними питаннями: про розподіл сил у суспільстві і на політичному просторі, відповідно, про прогнозування обсягу вигоди і затрат від намічваної зміни, які можуть зазнати певні групи інтересів; про розмір витрат на здійснення необхідної колективної дії, яка може виявитися неприпустимо високою для її здійснення, навіть з урахуванням потенційної вигоди. Адже, по-перше, витрат можуть зазнати одні політичні групи, а користуватися плодами нових інституціональних умов – інші, і, по-друге, суспільна вигода може бути реально відчутна лише в далекому майбутньому.

Одержало подальшого уточнення поняття "ринок інститутів", що в умовах інституціональних перемін, зміни нормативно-регулятивних основ діяльності інститутів набувають особливого значення. "Ринок інститутів" – це процес, за допомогою якого індивіди обирають правила гри в суспільстві. Функціональне призначення такого роду ринку – вибір і заохочення інституціональних інновацій і форм адаптивної поведінки. Результатом суперництва на ринку інститутів стає затребуваність чи "конкурентна перевага" одних інститутів і "програв" інших. При цьому суспільний вибір тих чи інших форм інституціональних взаємодій залежить не тільки від

власне політичних, але і від економічних, соціально-психологічних факторів.

Обґрунтовано, що протягом останніх 15 років в Україні відбувся і п відбувається дуже складний процес адаптації чужих, для даного типу політичного простору, інститутів. Запозичивши їх як зовнішню, сакральну систему, українська влада пристосовувала їх до реалій вітчизняної політичної культури, вітчизняного політичного дискурсу і міфології. І хоч цей процес ще далекий від завершення, контури інституціональної структури української демократичної влади вже проглядаються.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зроблені висновки дозволяють осмислити процес становлення і розвитку демократичних інститутів в Україні та зрозуміти способи розв'язання проблем, з якими зштовхується країна в трансформаційний період. Проведене дослідження сприяє поглибленому пізнанню особливостей функціонування демократичних інститутів в умовах перехідного суспільства.

Фактологічний матеріал та отримані теоретичні результати дисертації можуть бути підставою для подальшої розробки цієї проблеми, а також для їх використання при викладанні спецкурсів політології з питань демократизації в Україні та виданні підручників.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації апробовані автором на Міжнародних науково-практичних конференціях «Ушинський і сучасність: пріоритетні напрямки розвитку професійної освіти» (Одеса, 2004), "Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування та вивчення" (Одеса, 2005), на науково-методичних конференціях професорсько-викладацького складу та наукових семінарах кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С.Попова.

Публікації. Основні результати здійсненого дослідження викладені автором у чотирьох наукових статтях, три з яких опубліковані в спеціалізованих виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Специфіка проблем, які стали об'єктом дисертаційного дослідження, обумовили наукову побудову і логічну структуру дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожний з яких містить два підрозділи. Загальний обсяг дисертації складає 200 сторінок. Список використаних джерел, який не входить у загальний обсяг дисертації, містить 197 найменувань (12 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі показано актуальність дослідження, характеризуються теоретико-методологічні основи, формулюються мета і завдання; обґрунтовується наукова новизна і практичне значення дослідження; характеризуються рівень апробації її результатів і структура дисертації.

Перший розділ "Теоретико-методологічні аспекти становлення демократичних інститутів у перехідних суспільствах" складається з двох підрозділів і присвячений науково-теоретичному осмисленню рівня і основних теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми становлення і функціонування демократичних інститутів у політичній науці.

У першому підрозділі *"Ступінь розробленості проблеми становлення і функціонування демократичних інститутів у вітчизняній і зарубіжній політичній науці"* характеризується широке коло наукової літератури, що дозволяє досліджувати обрану проблему. Теоретичні і практичні питання становлення і розвитку демократичних інститутів в Україні досліджуються відомими українськими ученими В.Богдановим, Е.Головахою, В.Горбатенко, Л.Кормич, І.Кресіною, М.Лукашевичем, М.Михайльченко, С.Наумкіною, В.Онищуком, В.Оссовським, Н.Паніною, Ф.Рудичем, А.Сіленко, В.Цветковим та ін.

Істотний внесок у вивчення даної проблеми внесли такі російські вчені, як В.Борисюк, Г.Вайнштейн, І.Городецька, Г.Дилингенський, М. Диманіс, Н.Загладін, Н.Кісовська, В.Лапкін, І.Левін, К.Майданих, В.Пантін, С.Перегудов, І.Семененко, К.Холодковський, С.Чутров і ін.

Інституціональні аспекти демократизації розглядаються в працях зарубіжних вчених П.Бергера, Р.Дача, Г.О'донелла, Х.Лінця, Дж.Нелсона, А.Ослунда, Ф.Фукуями, А.Штепана. Проблеми інститутів, інституціональних змін і функціонування економіки досліджені Д.Нортом. Аналізу закономірностей становлення і розвитку демократичних інститутів присвячені роботи Т.Карозерса, А.Пшеворського. Б.Ротстайн аналізує роль політичних інститутів у нормативній політичній теорії, Б.Р.Вейнгас розглядає політичні інститути з погляду права. Р.Даль досліджує демократію як деяку ідеальну модель політичного устрою й одночасно як визначений набір реальних практик. Особливості регіональних розходжень кризи демократії в країнах Західної Європи, США і Японії розкриваються в працях Д.Ватанаки, Р.Далтона, М.Догана, М.Кроз'єра, Р.Патнема, С.Фарра, С.Хатингтона та ін.

Звертає на себе увагу підхід деяких авторів до категорії "політичні інститути". Вони трактуються не просто як інструмент управління – таким поверхневим розумінням нерідко грішили пострадянські реформатори, – а як упорядкований механізм взаємодії керуючих і керованих, "верхів" і "низів" суспільства, який по-справжньому "тоді ефективний, коли укорінений у засвоєних суспільством не тільки писаних, але і неписаних нормах, зразках поведінки, ціннісних системах". Іншими словами, таке розуміння політичних інститутів містить у собі не тільки "жорсткий компонент" (структури і законодавчі установлення), але і "м'який" (прийняті суспільством правила гри). Подібний підхід вельми плідний, тому що бере за основу соціокультурні традиції і особливості країни, дозволяє зрозуміти причини різкої розбіжності між законодавчими установленнями і реально

існуючим порядком, джерела труднощів на шляху розвитку сучасних політичних інститутів.

У другому підрозділі *"Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми становлення демократичних інститутів у перехідних суспільствах"* зроблено висновок, що результати трансформації частини пострадянських політичних режимів, які привели до встановлення політичної конкуренції при перевазі неформальних інститутів, можна оцінити як проміжні.

Шанси на перехід пострадянських країн до демократії варто оцінювати з погляду того, як і коли може бути досягнута перевага формальних інститутів (цей процес у будь-якому випадку не обіцяє бути одномоментним). На перший погляд, проглядаються три варіанти такого переходу: 1) поступове прийняття формальних інститутів як побічного продукту розвитку конкурентної, насамперед електоральної, політики в її сучасному варіанті; 2) перехід до неконкурентного політичного режиму з наступною інсталяцією формальних інститутів через централізацію і монополію влади в силу становлення держави; 3) підрив політичного режиму, що складається, на зразок нового "нав'язаного переходу" у результаті ескалації конфліктів – у т.ч. залучення до них політичних аутсайдерів і масових акторів. Однак наслідки кожного з цих варіантів переходу щонайменше неочевидні.

Практика демократичних транзитів "третьої хвилі" показує, що формальна "інаугурація" демократії, тобто проголошення демократичних інститутів і процедур "електоральної демократії", не визначає загальний результат трансформаційних процесів. Формальні електоральні процедури найчастіше являють собою не ключовий компонент "електоральної демократії" як проміжної фази на шляху до демократичної консолідації, про що так люблять говорити оптимісти "глобальної демократизації", а зовсім інший політичний феномен – а саме, трансформацію одного різновиду недемократичного режиму в інший, що нерідко завершується консолідацією "нової автократії".

Світова політична реальність демонструє дуже широкий спектр поставоритарних траєкторій розвитку, включаючи переходи від одних типів недемократичних режимів до інших, а також виникнення "гібридів" і "мутантів", що ніяк не вписуються в поняття демократії в його звичному значенні. Саме тому в сучасному науковому і політичному дискурсі і з'являються в такій кількості так звані "демократії з прикметниками" – "делегативна", "авторитарна", "імітаційна", "електоральна", "неліберальна" та ін. При всіх нюансах наскрізною лінією в подібних інтерпретаціях є розуміння того, що дуже часто (особливо в посткомуністичному просторі) зовні демократичні інститути і процедури використовуються як "фасад", за яким сховані ті чи інші форми елітарно-олігархічного розподілу і відтворення влади, причому влади симбіотичної – політичної і економічної.

Історичні форми демократії не склалися з окремих елементів, а органічно "зростали" у процесі багатовікового історичного розвитку. Демократичні інститути, що вибудовуються титанічними зусиллями "демократизаторів" на "сирому" соціально-економічному і культурно-ціннісному фундаменті, може очікувати сама різна перспектива.

Другий розділ "Політичні реалії сучасного процесу глобальної демократизації" присвячено розгляду особливостей інституціональних змін транзитивного типу і проблемам демократичного транзиту в поставторитарних країнах.

У першому підрозділі "Особливості інституціональних змін транзитивного типу" дисертант відзначає, що український інституціональний дизайн постає вкрай суперечливим, поєднуючи в собі формальний мінімум транзитних демократичних інститутів і відсутність ефективного механізму реалізації легітимно прийнятих норм.

Така ситуація багато в чому пояснюється механічною методологією реформування політичної системи, якої дотримується правляча еліта. Маємо на увазі те, що деякий набір дедуктивно виведених ознак демократичних інститутів проголошується істинним, і завдання зводиться лише до того, щоб привести у відповідність з даними критеріями існуючі інститути чи сформувати на їхній базі нові.

Дисертант відзначає, що з другої половини ХХ ст. на характер зміни структури національної держави почали впливати процеси інтернаціоналізації і глобалізації. Наслідком цього з'явилось утворення наднаціональних інститутів і перехід до їх компетенції цілого ряду політичних, економічних, соціальних функцій, які виконувалися раніше органами національних державно-правових інститутів.

Поряд із соціально-економічними обставинами на інституціональну еволюцію сучасної держави помітно впливають власне соціально-політичні фактори. Один з головних імпульсів інституціональних змін полягає в прагненні політичної еліти оптимізувати систему державного управління і політичну структуру в цілому. Неабияким джерелом політичних змін можуть бути соціально-політичні конфлікти, що виникають як у сфері громадянського суспільства, так і всередині політичної системи, зокрема між різними угрупованнями політичної еліти. Оголоючи існуючі протиріччя, політичні конфлікти неминуче спричиняють інституціональні зміни. Вони можуть знаходити своє вираження в переорієнтації політичного курсу з метою економічної, соціальної і політичної стабілізації, що природно вимагає відповідного інституціонального забезпечення. Неминучі інституціональні трансформації також у випадках зміни уряду, зміни складу парламенту. Загалом, укорінившись на рівні масової свідомості і знайшовши своє відображення в багатьох політичних ідеологіях етатистські ідеї самі по собі значно впливають на структурну і функціональну еволюцію держави як політичного інституту.

На сучасному етапі інституціональна специфіка держав може бути визначена такими критеріями як порядок формування і функціонування законодавчо-представницьких органів, характер їх взаємин з виконавчими і судовими органами, співвідношення формально-правових і латентних форм діяльності державного апарату, особливості форм правління, державного і національно-територіального устрою, політичного режиму різних держав. У формально-юридичному плані інституціональні особливості знаходять своє відображення у внутрішній організації і структурі конкретного державного механізму. При цьому, можна говорити як про загальні, характерні для всіх держав інституціональні риси, так і про специфічні особливості державного будівництва в різних країнах. Тільки урахування і тих, і інших дозволяє одержати об'єктивне і повне уявлення про інституціональну складову державного механізму та її співвідношення з функціональною стороною держави.

У другому підрозділі *"Демократичний транзит у поставторитарних країнах: труднощі і протиріччя"* відзначено, що однією з актуальних є проблема співвідношення західних демократичних зразків з політичними режимами незахідних країн. Характер суспільних трансформацій у багатьох поставторитарних країнах свідчить про те, що еталони західної демократії не можуть бути засвоєні "новими демократіями", які виникають у незахідних цивілізаціях, і що результати демократизації того чи іншого суспільства обумовлені його цивілізаційними особливостями. Досвід і підсумки українського транзиту – одне з підтверджень цьому. Українську демократію часто оцінюють з точки зору відповідності моделям сучасної демократії розвинутих країн, припускаючи, що Україна повинна копіювати інститути цих країн і в усьому керуватися їх досвідом.

Багато нових інститутів не змогли вписатися в систему державного управління, адаптуватися до умов і традицій українського суспільства, а демократичні інститути не знаходять достатньої підтримки політичної еліти і широких верств населення. Через це спостерігаються численні проблеми у функціонуванні цих інститутів, і навіть їх дискредитація. Підтримка з боку суспільства потрібна тим чи іншим групам політичної еліти лише епізодично, поки вони борються за владу, і поки вони змушені апелювати до широких верств населення. Як тільки ці елітні групи одержують владу, увага до підтримки з боку суспільства відразу різко слабшає. У такому режимі функціонують і багато політичних інститутів, наприклад, інститут виборів, політичні партії і навіть парламент. Усе це, безумовно, позначається на ефективності функціонування політичних інститутів.

Спочатку в українських реформаторів великою популярністю користувалися ідеї неоконсерватизма і монетаризма, що одержали широке поширення в США і Західній Європі 80-і роки ХХ ст. У цьому вже проявився парадокс українського реформаторства. У країнах Заходу вихідні

неоконсервативні рецепти, що припускали відмовлення держави від регулюючих функцій в економіці, різке скорочення державних витрат на соціальні цілі, перехід до використання ринкових важелів визначення балансу між попитом та пропозицією, у тому числі в сфері трудових відносин, застосовувалися на практиці лише незначною мірою. В Україні, де протиріччя капіталізму лише почали зароджуватися, ці рецепти були не просто запозичені, але і гіпертрофовані, а потім зведені в ранг абсолютної істини.

Однак пояснювати існуючі проблеми з застосуванням зарубіжного досвіду немає ніяких підстав. Насправді, як здається, серйозного звернення до цього досвіду ще не було, він був підмінений некритичним втіленням окремих західних концепцій і шляхів розвитку.

Відсутність творчого підходу "нових демократій" до процесу політичного трансформування суспільства проявляється не тільки в сліпому копіюванні діючих у класичних ліберальних демократіях законів і інститутів, але й у появі деяких вигадливих інституціональних варіантів, створюваних шляхом еkleктичного змішування демократичних форм, що практикуються у різних "класичних демократіях".

Порочність і неефективність виникаючих у "нових демократіях" інститутів не тільки дискредитує ідеї демократизації в поставторитарних суспільствах. Істотною втрачається і загальним перспективам демократії в глобальному масштабі.

У третьому розділі "*Суспільні трансформації в Україні в контексті демократичного транзиту*" розкриваються специфіка й умови виникнення демократичних інститутів в Україні і проблеми їх ефективності і легітимності.

У першому підрозділі "*Специфіка й умови виникнення інститутів політичної демократії в Україні*" відзначено, що за останні 15 років в Україні під впливом комерціалізації виробництва радикально змінилися не просто суспільні відносини, але й устрій життя десятків мільйонів людей.

Досвід України ще раз підтверджує ту істину, що для справді ефективної демократичної трансформації суспільства недостатньо завоювання командних висот у державі і запозичення передових інститутів. Імпульси зверху повинні ще підкріплюватися відповідними імпульсами знизу.

Оцінюючи минулий період часу з позицій сьогодення, можна стверджувати, що групи, причетні до влади, не спромоглися піднятися на висоту висунутих історією завдань. У результаті суспільство одержало безпрецедентний розрив у рівні життя між багатими і бідними; приватизацію, яка надала значною мірою кримінальний характер приватній власності, що виникала; засилля корумпованої бюрократії в центрі і на місцях, що означає узурпацію влади над людиною. У політичній сфері всьому цьому відповідали неструктурованість інтересів, недемократичний

характер діяльності демократичних інститутів, залежність судових органів від влади, насамперед виконавчої, слабкість громадянського суспільства, антагонізм політичних позицій, "проробка" населення перед виборами і т.д.

Безумовно, підтвердження дійсної ефективності демократичних інститутів є найбільш складною проблемою як у теоретичному, так і в практичному плані. Ефективність інститутів демократичної влади не можна вважати чимось само собою зрозумілим. Як усяке важливе нововведення, ці інститути повинні довести свою здатність допомогти у вирішенні проблем, що виникають перед суспільством, перш ніж вони одержать підтримку масових груп населення і стануть легітимними в очах суспільства.

У світлі останніх політичних подій в Україні можна зробити висновок про зміну політичної самосвідомості опозиційних владі верств населення, що набуває демократичної спрямованість. Проти всевладного, безвідповідального, корумпованого українського чиновництва численні і різноманітні верстви населення були настроєні і раніше. Однак політична свідомість цих верств донедавна була слабкою, не було прагнення підтримати просування країни по обраному шляху, усунути всі перешкоди, що заважають її розвитку і затримують його.

І якщо до цього часу ініціатива перетворень була за державною владою, що перевлаштовувала політичний і економічний устрій на капіталістичний зразок за допомогою важелів державної влади, зі збереженням колишнього типу держави і його пріоритету стосовно суспільства, із традиційним всевладним чиновництвом і т.п., то зараз усе змінилося.

Остання зміна політичного керівництва в державі принципово відрізняється від попередніх. Провідна тенденція змін, що почалися, – закріплення в українській політичній практиці, у всьому суспільстві загальноновизначених у світовому співтоваристві норм політичного і суспільного життя.

Українське суспільство вперше створило політичний прецедент, коли була порушена сформована традиція визначення лідера шляхом передачі влади самій собі. Спроби продовжити монополію на народне волевиявлення в умовах використання можливостей державного апарату і прикриття цього добре відпрацьованого ще в радянські часи дійства набором легітимних процедур, у свою чергу, зустріли несподіваний для влади опір громадян.

Теперішній момент заміни політичного керівника політичним лідером створює об'єктивну ситуацію для реалізації демократичного потенціалу суспільства. Поява справжнього політичного лідера європейського формату відкриває суспільству можливість включення тих духовних і інших сил українського народу, що не були затребувані і тим більше задіяні раніше. Перетворити цю можливість у постійно діючий

фактор) суспільно-політичного розвитку - серйозне завдання для нової влади України.

У другому підрозділі *"Ефективність і легітимність демократичних політичних інститутів в умовах посткомуністичних трансформацій"* відзначається, що проблема ефективності і легітимності демократичних політичних інститутів є дуже актуальною для багатьох країн, включаючи Україну. Історичний досвід показує, що демократії не раз вироджувалися в різного роду автократії з колишніми за формою, але не за змістом політичними інститутами, що поступово втрачали свою демократичну сутність і здобували зовсім інший характер. Враховуючи те, що в процесі демократичного транзиту 70-х – 90-х роках ХХ ст. у цілому ряді країн демократичні інститути насаджувалися зверху, не опираючись на міцну угоду (пакт) основних політичних сил, велика імовірність того, що в кризовій ситуації ці інститути можуть виявитися малоєфективними.

Підтвердження дійсної ефективності основних демократичних інститутів є найбільш складною проблемою, як у теоретичному, так і в практичному плані. Це стосується, насамперед, України з її незначним досвідом функціонування інститутів демократії, але, зрозуміло, не тільки її: не менш гострою є проблема і в інших країнах СНД, Латинської Америки, Південної і Південно-Східної Азії, Близького Сходу, включаючи такі великі держави, як Китай, Пакистан, Індонезія, Іран.

Аналіз закономірностей утвердження і розвитку демократичних режимів дозволяє стверджувати, що демократичні політичні інститути в тому чи іншому суспільстві стають дійсно ефективними лише в результаті тривалого процесу розвитку й адаптації до умов і традицій даного суспільства.

В даному підрозділі відзначається, що інституціональна ефективність виборчої і партійної систем в умовах демократії визначається їхньою здатністю блокувати невдалі і підтримувати вдалі колективні дії, що зміцнюють конкурентне середовище і гарантують ротацию політичних сил у влади відповідно встановленого законом порядку, без потрясінь і збоїв. Априорі неможливо визначити, чи будуть запропоновані системи діючими чи ні. Необхідний час для їх перевірки, як на ефективність, так і на легітимність. Процес легітимації виборчої і партійної систем є частиною загального процесу легітимації влади. Необхідність такої легітимації була закладена в самій кризі авторитарного режиму, подолання якої і є одним із завдань демократизації.

У висновках відзначається, що західна демократична модель соціально-політичних інститутів, відносин керуючих і керованих має безсумнівну перевагу, яка полягає в гнучкості й еластичності, забезпечується за рахунок ефективного зворотного зв'язку. Виграшне становище, яке створив для Заходу ефективно працюючий ринок істотно підкріплюється можливістю суспільної консолідації, оптимізації управління

і взаємодій соціальних і політичних суб'єктів завдяки диференційованій, налагодженій системі демократичних представницьких інститутів. Досвід промислово розвинутих країн також свідчить: у створенні сучасних інститутів і формуванні нових соціальних зв'язків, що забезпечують їх легітимність, значну роль відіграла держава.

Проте, останнім часом у політичних інститутах західних демократій спостерігаються кризові явища, зокрема ріст відчуження від парламентських інститутів і посилення політичної пасивності. Таким чином, при всій прихильності західних суспільств до демократичних порядків останнім часом у надрах цих суспільств зростає невдоволення досягнутим у них рівнем і характером функціонування демократії. Причиною цього стали формалізація і ритуалізація публічної політики, зосередження реального управління у виконавчій владі, нівелювання партійних відмінностей, збільшення ролі комерційних відносин на виборах, обумовленість національної політики наднаціональними інстанціями. Таким чином, можна зробити висновок, що дискредитація державних і суспільних інститутів в Україні є лише крайнім вираженням загальносвітової тенденції.

Дослідження процесу становлення в Україні демократичних інститутів показує, що в 1990-і роки вони були імпортовані із-за кордону, тобто з "трансценденції" (зовнішньої сили). В історично короткий термін була запозичена система демократичних органів управління, введений інститут альтернативних виборів, законодавчо встановлений принцип поділу влади.

Але демократична процедура наділення владою вступала в гостре протиріччя з трансцендентальною природою останньої. Виходячи з національної політичної традиції і форми прийняття демократичних інститутів, такі інститути не повинні були підпадати під соціальну рефлексію. Тим часом, демократія в її ліберальному варіанті припускала вибори, делегування повноважень і загальне виборче право. Це ставило і владу, і громадян України в дуже складне становище.

Приватний простір влади знаходить власні інституціональні форми, що мають мало спільного з публічною інституціональною системою як тоталітарного, так і демократичного типу. "Тіньовими інститутами" влади стають дружне і родинне оточення, відносини особистої залежності і т.д. Відповідно, предметом боротьби виявляється не положення в публічному просторі, а місце в приватному "владному колі" – біля владної особи.

Слід зазначити, що за весь період перетворень в Україні жодного разу не були поставлені під сумнів самі демократичні інститути. Це можна пояснити тим, що влада, відмовившись від демократичних процедур, позбавилася б "зовнішньої" легітимації. "Світове співтовариство", що є сучасним варіантом трансцендентної сили, не визнало б її як демократію. У свою чергу, втрата трансцендентальної підтримки загрожувала б їй втратою

легітимності. Суперечливість стану інститутів української демократії і породила подвійність її функціонування.

Владний простір України, яка імпортувала інститути ліберальної демократії, перетворився в набір не сумісних один з одним владних полів. Кожне таке поле охоплює одну з ділянок загального простору, але для соціального агента виступає єдиною реальністю. Проте, як це не парадоксально, демократичні інститути збереглися.

Замість пошуку нових форм і моделей демократії, що відповідають специфіці даного суспільства, його історії і традиціям, політичні еліти прагнуть якомога швидше насадити у своїх країнах інститути і відносини західного політичного устрою. В одних випадках це привело до спорудження "майже сучасного" фасаду, за яким ховається панування колишніх політичних звичаїв і колишніх методів правління. В інших – "еталонні" демократичні інститути і відносини спотворюються, стаючи своєю протилежністю, пристосовуючись до сваволі корумпованої бюрократії, до приватизованої кримінальними елементами держави.

Виникнення і розвиток нових політичних інститутів у сучасній Україні відбувалося не стільки шляхом "проростання" знизу в результаті організованих, систематичних зусиль суспільства і його боротьби за політичні права, скільки за рахунок насадження їх "зверху" в інтересах і при активній участі порівняно вузьких, найбільш динамічних верств комуністичної і посткомуністичної еліт.

Головною особливістю українського транзиту є відсутність довгострокової, інтенсивної і стійкої взаємодії між елітою, різними її угрупованнями і основною масою населення, а також єдиної ціннісної системи, прийнятої як елітою, так і масовими верствами суспільства, що найчастіше приводить до глибокого ціннісного розмежування між елітними і масовими групами.

Тому подолання відчуження переважної частини населення України від політичних інститутів, сформованих всупереч вітчизняній традиції "зверху" елітою і (на думку обивателя) для еліти, що є однією з найважливіших причин невдоволення українців процесом демократизації, повинно стати одним з пріоритетних завдань нової політичної влади України.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Пивторак А.И. Институционализм как особое явление в социальных науках // Перспективи. – 2004. – № 2-3. – С.123-127.
2. Пивторак А.И. Общественные трансформации в Украине в контексте демократического транзита // Перспективи. – 2004. – № 4. – С. 85-90.

3. Пивторак А.И. Неинституциональная теория и политическая практика // *Держава і право. Збірник наукових праць. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України.* – К., 2005. – С.662-667.
4. Пивторак О.І. Формальні і неформальні інститути в ліберальних демократіях // *Наукові праці ОНАЗ ім. О.С.Попова.* – 2004. – № 3. – С.132-133.

АНОТАЦІЯ

Пивторак О.І. Становлення демократичних інститутів і особливості їхнього функціонування в умовах реформування перехідних суспільств. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2005.

Аргументовано, що коли система демократичних інститутів, яка виникла в інших умовах і опирається на іншу систему політичної міфології, пристосовується до чужого для неї політичного середовища, склад інститутів зазнає якісних змін.

Обґрунтовано залежність ефективності інституціональної трансформації від траєкторії інституціонального розвитку. Показано, що поняття "інституціональна трансформація" не тотожне ефективності інститутів.

Виявлено, що слабкість інституціонального дизайну та інституціонального будівництва, недосконалі політичні інститути характерні не тільки для посткомуністичних країн, але і для "нових демократій" у цілому.

Визначено особливості інституціональної структури транзитивного типу.

Показано, що особливістю України є те, що головним двигуном інституціональних перетворень виступають держава і політична еліта.

Одержало подальше уточнення поняття "ринок інститутів", що в умовах інституціональних перемін, зміни нормативно-регулятивних основ діяльності інститутів набувають особливого значення.

Ключові слова: демократичні політичні інститути, демократичний транзит, перехідні суспільства, інституціональні зміни, ефективність і легітимність демократичних політичних інститутів.

АННОТАЦИЯ

Пивторак А.И. Становление демократических институтов и особенности их функционирования в условиях реформирования переходных обществ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2005.

Аргументировано, что если система демократических институтов, возникшая в иных условиях и опирающаяся на иную систему политической мифологии, приспособливается к чужой для нее политической среде, то в этом случае содержание институтов претерпевает качественные изменения. Поэтому данный процесс представляет собой не столько заимствование, сколько внутреннюю инновацию, становление принципиально новой политической структуры.

Показано, что старые и новые политические институты действуют параллельно и противоречат друг другу. Оставаясь неэффективной, такая конфигурация институтов способна поддерживать политическую стабильность и сохраняться достаточно долго.

При условии конгруэнтности возможен вариант, при котором новые институты не будут отторгнуты и возникнет тенденция к конвергенции. Наиболее вероятными следует считать следующие пути развития: новые формальные институты первоначально становятся фасадом, за которым скрываются традиционные неформальные практики, но начинается постепенная, медленная конвергенция через «синтез» традиционных и импортированных институтов. При этом изменяются не только неформальные, но и формальные нормы, которые адаптируются, приспособливаются к новой для них цивилизованной среде.

Обоснована зависимость эффективности институциональной трансформации от траектории институционального развития. Показано, что понятие «институциональная трансформация» не тождественно эффективности институтов. Эффективной можно считать такую трансформацию, в результате которой происходит конвергенция импортированных формальных институтов и неформальных практик.

Выявлено, что слабость институционального дизайна и институционального строительства, несовершенные политические институты характерны не только для посткоммунистических стран, но и для «новых демократий» в целом. Однако проблема заключается в том, что сами по себе политические институты, даже если они соответствуют оптимальной демократической схеме, еще не являются гарантией успеха демократизации.

Выявлены особенности институциональной структуры транзитивного типа. Ее жестко фиксированные элементы – институты, как правило, отвечают требованиям эффективности на коротких временных этапах, после чего в их деятельности начинают дисфункции. Определены детерминирующие факторы институциональных изменений.

Показано, что особенностью Украины является то, что главным двигателем институциональных преобразований выступают государство и

политическая элита. Реальная же возможность государства изменять существующие формальные институты, связана с двумя главными вопросами: о распределении сил в обществе и на политическом пространстве, соответственно, о прогнозировании объема выгод и потерь от намечаемого изменения, которые могут понести определенные группы интересов; о величине издержек на осуществление требуемого коллективного действия, которая может оказаться запретительно высокой для его осуществления, даже с учетом потенциальных выгод.

Обосновано, что на протяжении последнего времени в Украине происходил и продолжает происходить сложнейший процесс адаптации чуждых для данного типа политического пространства институтов. Заимствовав их как внешнюю, сакральную систему, украинская власть приспособлявала их к реалиям отечественной политической культуры, отечественного политического дискурса и мифологии. И хотя этот процесс еще далек от завершения, контуры институциональной структуры украинской демократической власти уже просматриваются.

Ключевые слова: демократические политические институты, демократический транзит, переходные общества, институциональные изменения, эффективность и легитимность демократических политических институтов.

SUMMARY

Pivtorak A. The formation of democratic institutes and the peculiarities of their functioning in the conditions of transitional societies' reforming. - The manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Politics with the specialization 23.00.02 – political institutes and processes. Odessa National Law Academy, Odessa, 2005.

It is argued that if the system of democratic institutes, which arose in other conditions and is backed by other system of political mythology, adapts to the foreign political environment, in this case the contents of institutes undergoes thus qualitative changes.

Dependence of efficiency of institutional transformations on a trajectory of the institutional developments is proved. It is shown that the concept institutional transformation is not identical to the efficiency of institutes.

It is revealed that weakness of the institutional design and institutional constructions, imperfect political institutes are characteristic not only of the post communistic countries but also of new democracies on the whole.

Peculiarities of the institutional structure of the transitive type are determined. It is shown that the peculiarity of Ukraine is that the state and political elite act as the main driving force of the institutional transformations.

The concept market of institutes has received further specification. It acquires a special meaning in the conditions of institutional changes, changes of normative-regulative bases of the activity of institutes.

Key words: democratic political institutes, democratic transit, transitive societies, institutional changes, efficiency and legitimacy of democratic political institutes.